

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عربی

تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسرای کربلا

از
صدیقه بابایی و سرودی

استاد راهنما
دکتر سید اسماعیل حسینی اجداد

استاد مشاور
دکتر سیده اکرم رخشنده نیا

بهمن ۱۳۹۳

تقدیم به

مادرم
و
روح پدرم،

فرشته‌های واقعی زندگی‌ام

تقدیر و تشکر

از خانواده‌ی عزیزم به ویژه مادرم که تصور خدایی و بخشش خداوند با نگاه به مهربانی او قابل تصور است،
تقدیر می‌کنم

و

از استاد گرانقدرم، دکتر سید اسماعیل حسینی اجداد که راهنمایی این پایان نامه را به عهده داشتند برای
راهنمایی بی دریغ و دقت نظرشان تشکر می‌کنم و از استاد مشاور، دکتر سیده اکرم رخشنده نیا که ژرف اندیشی
و نکته بینی ایشان در جهت گیری درست این پایان نامه نقش بسزایی داشت، بسیار سپاسگزارم و از دیگر
استادان ارجمند گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه گیلان برای تمام آنچه که از ایشان آموختم نهایت سپاس را
دارم.

فهرست

ح	چکیده
خ	Abstract
۱	فصل اول:
۱	کلیات
۲	۱-۱- مقدمه
۳	۱-۲- بیان مسأله:
۴	۱-۳- سوالات تحقیق
۴	۱-۴- فرضیه ها
۴	۱-۵- اهداف اجراء :
۴	۱-۶- پیشینه ی تحقیق
۵	۱-۷- اهمیت پژوهش
۵	۱-۸- روش کار
۷	فصل دوم:
۷	مبانی نظری تحقیق با نگاهی به خطبه انواع و تاریخچه ی آن
۸	۲-۱-۱- خطبه
۸	۲-۱-۱-۱- اقتناع:
۸	۲-۱-۱-۲- ترغیب:
۸	۲-۲- هدف از سخنرانی:
۹	۲-۳- اجزای خطبه:
۹	۲-۳-۱- عمود
۹	۲-۳-۲- اعوان
۹	۲-۳-۲-۱- استدرجات برحسب گوینده
۹	۲-۳-۲-۲- استدرجات برحسب قول
۱۰	۲-۳-۲-۳- استدرجات برحسب شنونده
۱۰	۲-۳-۲-۴- شهادت قول
۱۰	۲-۳-۲-۵- شهادت حال

۱۱	اقسام خطابه	۴-۲
۱۱	منافره	۱-۴-۲
۱۱	مشاعره	۲-۴-۲
۱۱	مشاوره	۳-۴-۲
۱۱	مراحل سخنوری	۵-۲
۱۲	اهداف سخنور	۶-۲
۱۲	منفعت خطابه	۷-۲
۱۳	ریشه های خطابه در قدیم	۸-۲
۱۳	خطابه در یونان	۱-۸-۲
۱۳	آغاز شکوفایی فن خطابه	۲-۸-۲
۱۳	تدوین فن خطابه	۳-۸-۲
۱۴	سوفسطاییان	۴-۸-۲
۱۴	افلاطون	۵-۸-۲
۱۵	خطابه در روم	۶-۸-۲
۱۵	سیسرون	۷-۸-۲
۱۵	سریانیان و خطابه	۸-۸-۲
۱۶	خطابه در عصر جاهلی	۹-۲
۱۶	مقام و منزلت خطیب	۱-۹-۲
۱۶	علل رشد خطابه در جاهلی	۲-۹-۲
۱۷	آداب خطابه در جاهلیت	۳-۹-۲
۱۸	موضوعات خطابه جاهلی	۴-۹-۲
۱۹	خطیبان مشهور عصر جاهلی	۵-۹-۲
۱۹	خطابه در صدر اسلام	۱۰-۲
۱۹	تأثیر قرآن بر خطابه	۱-۱۰-۲
۲۰	تأثیر احادیث پیامبر (ص) بر خطابه	۲-۱۰-۲
۲۰	ویژگی های خطابه در صدر اسلام	۳-۱۰-۲
۲۱	فتوح و سیاست و تأثیر آنها در خطابه	۴-۱۰-۲
۲۱	بی رونقی شعر و شاعری در صدر اسلام و تأثیر آن در خطابه	۵-۱۰-۲
۲۲	خطابه در عصر اموی	۱۱-۲
۲۲	عوامل خطابه اموی	۱-۱۱-۲
۲۲	موضوعات خطابه اموی	۲-۱۱-۲
۲۳	ارزش خطابه اموی	۳-۱۱-۲

۲۳	۴-۱۱-۲- ویژگی های خطابه در عصر اموی.....
۲۴	۱۲-۲- مقایسه بین خطبه در عصر اموی و صدر اسلام.....
۲۵	فصل سوم:
۲۵	تجزیه و تحلیل ادبی خطبه های اسرای کربلا
۲۶	۱-۳- تجزیه و تحلیل ادبی خطبه ی حضرت ام کلثوم (س) در کوفه.....
۲۶	۱-۱-۳- شرایط ایراد خطبه.....
۲۷	۲-۱-۳- متن خطبه.....
۲۸	۳-۱-۳- محتوای خطبه و ساختار ادبی آن.....
۴۰	۴-۱-۳- اجزای خطابه.....
۴۲	۵-۱-۳- ویژگی های دوره ی اموی این خطابه.....
۴۴	۶-۱-۳- ویژگی های اسلوب سیاسی این خطبه.....
۴۴	۷-۱-۳- ویژگی های اسلوب خطابی این خطبه.....
۴۵	۸-۱-۳- تاثیر خطبه حضرت ام کلثوم(س).....
۴۷	۲-۳- تجزیه و تحلیل ادبی خطبه ی امام سجاد(ع) در کوفه.....
۴۷	۱-۲-۳- شرایط ایراد خطبه.....
۴۸	۲-۲-۳- متن خطبه.....
۴۹	۳-۲-۳- محتوای خطبه و ساختار ادبی آن.....
۵۸	۵-۲-۳- اجزای خطابه.....
۶۰	۵-۲-۳- ویژگی های دوره ی اموی در این خطابه.....
۶۱	۶-۲-۳- ویژگی های اسلوب سیاسی این خطبه.....
۶۳	۷-۲-۳- ویژگی های اسلوب خطابی این خطبه.....
۶۴	۸-۲-۳- تاثیر خطبه ی امام سجاد(ع).....
۶۶	۳-۳- تجزیه و تحلیل ادبی خطبه ی امام سجاد(ع) در شام.....
۶۶	۱-۳-۳- شرایط ایراد خطبه.....
۶۷	۲-۳-۳- متن خطبه.....
۶۹	۳-۳-۳- محتوای خطبه و ساختار ادبی آن.....
۸۵	۴-۳-۳- اجزای خطابه.....
۸۹	۵-۳-۳- ویژگی های دوره ی اموی در این خطابه.....
۹۰	۶-۳-۳- ویژگی های اسلوب سیاسی این خطبه.....
۹۰	۷-۳-۳- ویژگی های اسلوب خطابی این خطبه.....
۹۲	۸-۳-۳- تاثیر خطبه ی امام سجاد(ع).....

- ۳-۴- تجزیه و تحلیل ادبی خطبه ی حضرت زینب (س) در شام..... ۹۴
- ۳-۴-۱- شرایط ایراد خطبه..... ۹۴
- ۳-۴-۲- متن خطبه..... ۹۵
- ۳-۴-۳- محتوای خطبه و ساختار ادبی آن..... ۹۸
- ۳-۴-۴- اجزای خطابه..... ۱۰۶
- ۳-۴-۵- ویژگی های دوره ی اموی در این خطابه..... ۱۰۸
- ۳-۴-۶- ویژگی های اسلوب سیاسی این خطبه..... ۱۰۹
- ۳-۴-۷- ویژگی های اسلوب خطابی این خطبه..... ۱۱۰
- ۳-۴-۸- تاثیر خطبه..... ۱۱۱

۱۱۳

نتیجه گیری

۱۱۵

منابع و مأخذ

- أ- فارسی..... ۱۱۵
- ب- عربی..... ۱۱۶
- ت- روزنامه..... ۱۲۱
- ث- منابع الکترونیکی و اینترنت..... ۱۲۱

تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسرای کربلا
صدیقه بابایی

خطبه‌های حضرت زینب و ام‌کلثوم(س) و امام سجاد(ع) از تأثیرگذارترین خطبه‌های پس از واقعه‌ی عاشورا است. آنان برای انجام رسالت خود، مهم‌ترین و کارآمدترین وسیله و قالب بیان عصر خویش یعنی خطبه را برگزیدند و با رعایت شرایط مخاطبان «حال و مقتضا»، خطبه‌هایی در اوج تأثیرگذاری بر مخاطب ایراد نمودند. با تأمل در خطابه‌ی اسیران کربلا، می‌توان به ویژگی‌های بی نظیر خطابی و ادبی آن، پی برد. از ویژگی‌های بارز این خطبه‌ها فصاحت و بلاغت آن است که به‌صورت به‌کارگیری الفاظ و مفاهیم آشنا و رایج برای مخاطبان، بهره‌گیری از ویژگی‌های خطبه و لوازم و فنون مختلف اقناع مانند تأکید، تکرار، سوگند و شورانگیزی، ترغیب و تهدید و بهره‌گیری از عناصر جالب و جذاب برای جلوگیری از خستگی مخاطبین؛ گزینش واژه‌های واضح، صریح و فصیح، انتخاب الفاظ مناسب با توجه به موقعیت، تنوع تعابیر در بیان موضوع واحد، تنوع طلبی برای القاء هر چه بیشتر و بهتر مطالب؛ بیان آهنگین و سجع‌گونه، تشبیه‌ها و تمثیل‌هایی متنوع برای القای هرچه بهتر معانی و استفاده از فنون ادبی معانی و بیان و بدیع به‌کار رفته است که به زیبایی و تأثیرگذاری این خطبه‌ها افزوده است و مقدمه‌ی قیام‌هایی چون قیام توأبین و مختار ثقفی را پایه‌ریزی کرده است. در این مقاله، ضمن اثبات شناخت بالای گوینده‌ی این خطابه‌ها با ویژگی‌های تأثیرگذار خطبه، به تجزیه و تحلیل ادبی آن خواهیم پرداخت.

کلمات کلیدی: تجزیه و تحلیل ادبی، خطبه‌های اسرای کربلا، بلاغت، دوره‌ی اموی، قیام‌های شیعی

فصل اول:

کلیات

۱-۱- مقدمه

حضرت زینب(س) و حضرت ام‌کلثوم(س) در خانه‌ای تربیت و رشد یافتند که تمامی افراد این خانواده، از خطیبان برجسته‌ی عصر خویش بودند؛ خطبه‌های شگفت‌انگیز پدر بزرگوارشان، امام‌علی(ع) در کتاب نهج‌البلاغه مشهور است، خطبه‌ی تکان‌دهنده‌ی فدک از خطبه‌های مشهور حضرت زهرا(س) است و خطبه‌های بسیاری از امام‌حسن(ع) و امام‌حسین(ع) بر جا مانده است. حضرت زینب(س) در زمان ولایت امیرالمومنین(ع) در کوفه، به همراه خانواده‌ی خود در دارالاماره ساکن بودند و در آن هنگام، برای زنان کوفی کلاس‌های تفسیر قرآن، برپا می‌کردند. خطبه‌ی حضرت ام‌کلثوم(س) فراهم‌کننده‌ی شرایط برای ایراد خطبه‌های سایر خطیبان در شرایط مهم‌تر است و خطبه‌های امام‌سجاد(ع) در شرایط اضطراری‌تر ایراد شده است. مسئولیت کاروان اسیران به عهده‌ی حضرت زینب(س) است و ایشان به همراه سایر خطیبان مترصد فرصتی هستند تا با خطبه‌های خود حقیقت حکومت امویان را برملا ساخته و دین اسلام را که امویان با ایجاد انحراف و به نفع منافع خود قصد نابودی‌اش را داشتند، از نابودی نجات دهند و برای تحقیق این هدف مؤثرترین ابزار تبلیغی عصر خویش، یعنی خطبه را برگزیده و موفق شدند تا با خطبه‌های آتشین خود چهره‌ی اسلام واقعی را به مردم نشان دهند. واکنش مخاطبان به این خطبه‌ها، نشانگر تأثیر این خطبه‌ها در اقناع آن‌هاست و اعلام بیزاری از امویان و قاتلان امام‌حسین(ع) و روی آوردن به اهل بیت(ع) نشان‌دهنده‌ی ترغیب آنان است، ترغیب و تمایل انگیزش آنان به قیام علیه حکومت امویان که نمونه‌های آن قیام مختار ثقفی و توابین و زید بن علی است.

هدف از ایراد خطبه، اقناع و ترغیب مخاطبان است، این اهداف در خطبه‌های اسرای کربلا با توجه به فضای حاکم بر جامعه، با به کارگیری شیوه‌های زیبای بلاغت و فصاحت و سایر شیوه‌های مؤثر در ایراد خطبه، محقق شده است. تأثیر فصاحت و بلاغت خطیبان را می‌توان در فهم کامل خطبه‌ها توسط مخاطبان و واکنش آن‌ها نسبت به این خطبه‌ها، بلافاصله در زمان ایراد خطبه‌ها، مشاهده کرد که ناله و فغان مردم به هوا برخاسته و ابراز پشیمانی و بیزاری از حکومت اموی می‌کردند و در دراز مدت سبب ساز قیام‌های متعددی چون قیام مختار ثقفی و قیام توابین شد.

خطیبان به اقتضای شرایط مخاطبان و شناختی که از مردم کوفه و شام داشتند به ایراد خطبه پرداختند و برای تحقق اهداف ایراد خطابه‌ی خود انواع فنون ادبی معانی، بیان و بدیع را به کار بردند تا معانی مورد نظر خود را در جان و خاطر مخاطبان تثبیت کنند. برای این هدف از انواع مختلف ویژگی‌های اقناع و ترغیب در خطبه استفاده کردند.

به کار بردن ویژگی‌های اسلوب سیاسی مانند تکیه بر خیال برای برانگیختن عاطفه، اسلوب‌های جذاب تغییر از شدت به نرمی، ذکاوت و ظرافت در تعبیر و استشهاد به قوانین و اقتباس از سخنان نقل شده و اسلوب‌های خطابی نظیر اطناب، وضوح، برانگیختن احساسات و موسیقی، عوامل مهمی هستند که بر تأثیر خطبه اثرات مثبتی دارند و سبب برانگیختن احساس ندامت در مخاطبان شده و این احساس شعله‌ی انتقام را در آنان برافروخت.

واقعه‌ی جانسوز کربلا و تأثیرات شگرفی که بر تاریخ انسانی به‌ویژه تاریخ مسلمانان بر جای نهاد بسیار مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. در این میان موضوع خطبه‌های اسرای کربلا با وجود این که از اهمیت بسزایی در تعیین مسیر درست تاریخ برخوردار است؛ اما آن چنان که مورد انتظار است مورد توجه قرار نگرفته و جای این موضوع مهم در عرصه‌ی تحقیق و پژوهش خالی است. وجود این خلأ از یک سو و علاقه‌مندی وافر نگارنده به تجزیه و تحلیل ادبی و معرفی وجوه بلاغی و معنایی و کاربردی و خطابی این خطبه‌ها، نگارنده را بر آن داشت تا در این زمینه به پژوهش و تحقیق بپردازد.

برای تعبیر اصطلاحی خطبه که در واقع ترجمه لاتین Rhetoric است، جامع‌ترین تعریف آن فنی است که به وسیله‌ی آن، گوینده، شنونده را به سخن خود اقناع و بر منظور خویش ترغیب می‌کند.

در این رساله که شامل یک مقدمه و سه فصل است، نگارنده خطبه‌ها را مورد بررسی قرار داده است؛ از این رو فصل اول شامل کلیات تحقیق است. در فصل دوم به مبانی نظری تحقیق پرداخته است که شامل تعریف خطبه، هدف سخنرانی، اجزای خطبه، ریشه‌های آن در قدیم، در دوره‌ی جاهلی، اسلامی و اموی و ویژگی‌های آن است.

در فصل سوم به تجزیه و تحلیل خطبه‌ها از نظر ساختار، محتوا، فصاحت و بلاغت پرداخته است که به صورت به کارگیری الفاظ و مفاهیم آشنا و رایج برای مخاطبان، بهره‌گیری از ویژگی‌های خطبه و لوازم و فنون مختلف اقناع و استفاده از فنون ادبی معانی و بیان و بدیع به کار رفته است که به زیبایی و تأثیرگذاری این خطبه افزوده است. علاوه بر آن، خطبه‌ها از نقطه نظر خطابی مورد بررسی قرار گرفته‌اند و اجزای هر خطبه به صورت مجزا نشان داده شده است و علاوه بر آن، در این فصل به اقتضای هر ویژگی خطابی، بخش مربوطه‌ی خطبه‌ها استخراج شده و به صورت نمونه آمده است. به خصوصیات ویژه‌ی زمان ایراد خطبه‌ها نیز پرداخته شده است که شامل استشهاد به آیات قرآن، استفاده از شعر در خطابه‌ها، طولانی بودن، استفاده از تهدید و ارباب و شیوع قصه‌گویی در خطابه‌ها است. سپس ویژگی‌های اسلوب سیاسی خطابه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

هدف نوشتار حاضر آن است تا نشان دهد خطابه‌های اسیران کربلا چه تأثیری بر جامعه‌ی پس از واقعه‌ی کربلا و آینده‌ی جامعه‌ی مسلمانان برجا گذاشت و چگونه مقدمه‌ی قیام‌هایی چون قیام توابین و مختار ثقفی را پایه‌ریزی کرد. در این مقاله، ضمن اثبات شناخت بالای گوینده‌ی این خطابه‌ها با ویژگی‌های تأثیرگذار خطبه به تجزیه و تحلیل ادبی آن خواهیم پرداخت. به امید آن که این رساله و رساله‌هایی که در آینده پیرامون این موضوع و موضوعات مرتبط به رشته تحریر در می‌آیند میان میراث غنی اهل بیت(ع) و یافته‌های جدید پیوند برقرار نموده و زمینه‌آشنایی پژوهشگران را با این موضوع فراهم نمایند.

۲-۱- بیان مسأله:

خطبه‌های اسیران کربلا که بیشتر در شهر کوفه و در شام ایراد گردید، در اوج فصاحت و بلاغت بیان شد؛ در این میان خطبه‌ی حضرت ام کلثوم(س) در اجتماع کثیر مردم کوفه بعد از شهادت امام حسین(ع) و خطبه‌ی حضرت زینب(س) در مجلس یزید و خطبه‌ی امام سجاد(ع) در مسجد شام از مشهورترین خطبه‌ها است که قصد داریم در این رساله، به بررسی ساختار ادبی و تجزیه و تحلیل آن از جهت ادبی به‌ویژه از جهت لغوی و اسلوب‌های زیبای معانی و بیان و کاربرد اشکال مختلف بدیعی بپردازیم.

با توجه به مفهوم و ارزش والای این خطبه‌ها، در متن آن خیلی زود به عزت و سرافرازی و قدرت حماسه‌ی حسینی پی می‌بریم. به عبارت دیگر، تبلور «عزت» در حماسه‌ی امام حسین(ع) در این خطبه‌ها تبلوری تمام دارد؛ چرا که گویندگان این خطبه‌ها پرورش‌یافته همان مسیر امام حسین(ع) می‌باشند. از سوی دیگر، عزت‌مداری در کلیه شئون قیام کربلا مشهود است؛ زیرا مکتب امام حسین(ع) بر پایه‌ی عزت و کرامت انسانی بنا شده است.

خطبه‌های اسیران کربلا به ویژه حضرت زینب(س) در مسیر کربلا تا کوفه و از کوفه تا شام و دیگر نقاط، زمینه‌های انقلاب و تحولی عظیم را به وجود آوردند. افشاگری‌ها، پیام‌رسانی‌ها، بیدار کردن مردم از غفلت و بیان حقایق از جمله کارهایی بود که اسیران خصوصاً حضرت زینب(س) و امام سجاد(ع) توانستند به انجام برسانند تا در آن شرایط حساس تأثیرگذار باشند و به ایجاد تحول بپردازند.

در جای‌جای این خطبه‌ها استفاده از ایجاز، مجاز، اقتباسات قرآنی و دیگر شیوه‌های بیانی بسیار چشمگیر است و به زیبایی خطبه‌ها افزوده است؛ به نحوی که با استفاده از ضرب‌المثل‌های قرآنی و شیوه‌های زیبای بیانی، اعمال زشت کوفیان و یزیدیان را به وضوح در نظرشان به تصویر کشیده است.

در این رساله، به تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسیران کربلا خواهیم پرداخت. از آن جایی که هدف از ایراد خطبه، القای معانی مورد نظر خطیب است و خطیب برای تحقق این هدف، انواع فنون بلاغی نظیر معانی و بیان و بدیع و حتی فقه لغت را به کار می‌گیرد؛ از این رو در این رساله، در ابتدا به خطبه، چگونگی، انواع و ویژگی‌های آن خواهیم پرداخت؛ زیرا ابتدا باید خطبه و اجزای آن را بشناسیم تا قادر به تجزیه و تحلیل آن باشیم سپس به تجزیه و تحلیل آن از جهت ادبی یعنی معانی و بیان و بدیع پرداخته و علاوه بر آن سعی خواهیم کرد به بررسی میزان تأثیر این خطبه‌ها بر مخاطب و فصیح و بلیغ بودن الفاظشان بپردازیم. از سوی دیگر، برای درک بهتر مقصود از خطبه‌ها گاهی از تفسیر فقهی لغات در معنای اولیه و اصلی نیز کمک گرفته می‌شود تا مراد این خطبه‌ها در معانی ثانویه و مجازی محسوس‌تر و ملموس‌تر تبیین گردد.

۳-۱- سوالات تحقیق

- خطبه‌های اسیران کربلا در کوفه و شام چه تأثیری در پی داشت؟
- چه عواملی به تأثیرگذاری خطبه‌های اسیران کربلا افزود؟
- بلاغت و تأثیر آن در خطبه‌ها چگونه است؟
- دلیل عدم ایراد خطبه توسط امام سجاد(ع) در اجتماعات کثیر قبل از شام چیست؟
- هدف نهایی از ایراد این خطبه‌ها چه بود؟

۴-۱- فرضیه‌ها

- خطبه‌های اسیران کربلا در کوفه و شام بعد از شهادت امام حسین(ع) باعث تحول فکری و زمینه‌ی قیام کوفیان گردید.
- از عوامل مهم تأثیرگذاری خطبه‌های اسیران و ایجاد بیداری، شناخت دقیق از شرایط اجتماعی و فرهنگی مخاطبان بود.
- در خطبه‌های اسیران اقتباسات قرآنی فراوانی وجود دارد.
- استفاده از جملات استفهامی در خطبه‌ها و کاربرد این جملات در معانی غیر اصلی تلویحاً به توبیخ و ملامت و اثبات و تقریر عملکرد زشت مخاطبان می‌پردازد.
- عدم ایراد خطبه از سوی امام سجاد(ع) قبل از شام، به دلیل حفظ جان و مخفی‌نمودن سخنوری ایشان بوده است تا بعدها در اجتماع بزرگ شام به ایراد خطبه بپردازند.
- خطبه‌های غرای اسیران، باعث جاودانگی حوادث عاشورا، روشنگری پیام آن و در نتیجه نجات اسلام راستین از انحراف شده است.

۵-۱- اهداف اجراء :

- شرح خطبه‌های معروفی که در موقعیت‌های مختلف ایراد گردید.
- معرفی اجمالی شخصیت خطبا
- شناساندن شرایط سخت و طاقت‌فرسای زمان ایراد خطبه‌ها
- میزان تأثیرگذاری خطبه‌ها در مخاطبان
- اثبات شناخت دقیق خطبا از شیوه‌های زیبای بیانی و تبلور اوج فصاحت و بلاغت در خطبه‌ها

۶-۱- پیشینه‌ی تحقیق

تاکنون درباره‌ی اسیران کربلا مقالات متعددی نگاشته شده است که بیشتر این مقالات، در زمینه‌ی زندگی آنان است که به جلوه‌های تاریخی و غیر ادبی زندگی‌شان پرداخته‌اند و در برخی از موارد فقط به صورت جزئی به ذکر این خطبه‌ها و شرح آن‌ها پرداخته شده است؛ بنابراین، تاکنون در زمینه‌ی تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسیران پس از واقعه‌ی کربلا، کاری انجام نشده است.

وجه تمایز پایان نامه‌ی حاضر با پژوهش‌های پیشین در آن است که پایان نامه‌ی حاضر، با استناد به کتاب‌های تاریخی، ادبی و لغوی، ضمن تأکید بر ارتباط دانش گسترده‌ی اسرای کربلا(ع) به منبع علم اهل بیت(ع) و اشراف ایشان بر کلام، پس از ذکر خطبه، به بررسی ساختار ادبی آن و تجزیه و تحلیل آن از جهت ادبی، به‌ویژه از جهت لغوی، اسلوب‌های زیبای معانی و بیان و کاربرد اشکال مختلف بدیعی، نکات و اسلوب‌های خطابی پرداخته است. در این پژوهش، در حد احادیثی که مورد قبول همگان است به جنبه‌ی دینی و در حد ذکر حوادث به جنبه‌ی تاریخی پرداخته می‌شود و سعی بر آن است که جنبه‌های ادبی بررسی شوند.

در موضوع شخصیت و زندگی حضرت زینب(س) مقالات متعددی نگاشته شده است. بر اساس جستجوی به عمل آمده در بانک اطلاعات نشریات کشور، کتابشناسی ملی ایران، پایگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران، پایگاه مجلات تخصصی، پایگاه اطلاع رسانی

سراسری اسلامی، بانک مقالات اسلام، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی و برخی از کتابشناسی‌های دیگر از جمله مقاله شناسی امام حسین (ع)؛ فهرست مقالات نشریات ایران و... بالغ بر چهارصد مقاله در موضوع حضرت زینب (س) به زبانهای فارسی، عربی و انگلیسی به دست آمد که البته بیشتر این مقالات در زمینه‌ی شناخت حضرت زینب (س) و جلوه‌های غیر ادبی بوده است. از طرف دیگر، ضروری است که تحقیقات در حوزه شناخت خطبه‌ها و تجزیه و تحلیل ادبی آن و معارف خطبای کربلا تا شام به گونه‌ای علمی‌تر با رویکرد ادبی انجام شود و محققان و پژوهشگران، فعالیت در این حوزه موضوعی خاص با در نظر گرفتن شرایط ایراد خطبه‌ها و اقتناع مخاطب و میزان تأثیرگذاری بر آنان را مورد تحقیق و بررسی قرار دهند.

در همین زمینه به عنوان پیشینه‌ی تحقیق به موارد ذیل اشاره می‌کنیم:

۱- بررسی تحلیلی خطبه‌های پیام آوران کربلا (عقیله بنی هاشم زینب (س) (فارسی)؛ زهرا حجتی؛ کارشناسی ارشد؛ مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم، ۱۳۷۹.

از نظر این نگارنده، خطبه‌های حماسی حضرت زینب (س) پس از واقعه‌ی عاشورا در کوفه و در شام و در مجالس یزید و ابن زیاد، یادآور خطبه‌ها و کلام امیرالمؤمنین علی (ع) است. فصاحت و بلاغت این خطبه‌ها به گونه‌ای است که سخنوران بزرگ همچون جاحظ را به مدح و ثنا واداشته است. پس از بررسی این خطبه‌ها، به لحاظ بررسی رجالی و درایی، به اختلافات موجود در نسخه‌ها اشاره شده و به ترتیب، به تحلیل خطبه‌ی کوفه، خطبه‌ی شام و خطبه احتجاج با ابن زیاد، پرداخته شده است.

۲- نگاهی به جایگاه ادبی حضرت زینب (س) در آینه عاشورا (فارسی)؛ صابره سیاوشی؛ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی؛ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.

محقق محترم در این پژوهش، پس از ذکر اشعار و خطبه‌ها، آرایه‌های بلاغی (اعم از معانی، بیان و بدیع) را با مثال‌ها و شواهد متناسب با آن‌ها بررسی نمودند. در فصل سوم، خطبه‌های حضرت زینب (س) در کوفه و شام به روایت‌های مختلف و شرح لغات دشوار، ترجمه‌ی خطبه‌ها، کلمات و سخنان ادبی و اشعار و سخنان آن حضرت در روز عاشورا، ایام اسارت و هنگام ورود به مدینه را به صورت جداگانه بیان کردند. سپس در فصل چهارم به آرایه‌های ادبی خطبه‌های حضرت زینب (س) در حدود ۲۰ صفحه پرداختند.

بنابراین تاکنون در زمینه تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسرای کربلا به این صورت کاری انجام نشده و فقط در برخی از موارد ذکر شده و به صورت جزئی به ذکر خطبه‌ها و شرح آن پرداخته شده است.

۱-۷- اهمیت پژوهش

اهمیت خطبه‌های اسرای کربلا و تأثیر آن‌ها در جهت‌دهی تاریخ، پس از واقعه‌ی عاشورا و در ترسیم جاودانه‌ی این رویداد مهم در تاریخ، اقتضا می‌کند که پژوهشی درخور، با هدف بررسی میزان تأثیر و موفقیت این خطبه‌ها، به وسیله‌ی تجزیه و تحلیل ادبی و خطبایی آن‌ها، با رویکرد ادبی و به گونه‌ی علمی‌تر صورت گیرد و باید فعالیت در این حوزه با توجه به شرایط ایراد خطبه‌ها و اقتناع مخاطب و میزان تأثیرگذاری بر روی آنان مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۸- روش کار

شیوه‌ی کار به صورت توصیفی-تحلیلی است؛ بدین معنا که ابتدا فیش برداری و جمع‌آوری مطالب و سپس دسته‌بندی آن‌ها بر اساس موضوع پایان‌نامه و بعد، نوشتن آن با سعی در رعایت صحت در انتقال مطالب همراه با ارجاعات درست انجام گرفته است. ترتیب نوشتار بدین قرار است که خطبه و شرایط ایراد آن را آورده و به تحلیل ساختار ادبی آن پرداخته‌ایم. اجزای خطبه را در خطبه‌های اسرای کربلا مشخص کرده و به بررسی ویژگی‌های خطبه‌ها و خصوصیات اسلوب سیاسی و اسلوب خطبایی آن‌ها پرداخته‌ایم که حاوی نکات تحلیلی از نمونه‌های خطابه‌ی ایشان، برای نشان دادن هریک از این اسلوب‌ها و ویژگی‌های‌شان است.

در مرحله‌ی بعد، تأثیر این خطبه‌ها را در اقناع و ترغیب مخاطبان و نقش مؤثرشان در شناساندن و جاودانه کردن واقعه‌ی عاشورا و جهت دهی تاریخ به سوی اهداف امام حسین(ع) نشان داده‌ایم. در پایان، نتیجه‌گیری و نیز کتابنامه را که شامل منابع و مآخذ مورد استفاده در پژوهش است، آورده‌ایم.

فصل دوم:

مبانی نظری تحقیق
با نگاهی به خطبه،
انواع و تاریخچه‌ی آن

۱-۲ - خطابه

سخنرانی سابقه‌ی دیرینه‌ای در جوامع بشری دارد؛ از دیرباز انسان‌ها برای رسیدن به اهداف خود نیازمند جلب توجه افراد و اقناع آنان نسبت به خواسته‌های خود بودند و سخنرانی بهترین وسیله برای کمک به آن‌ها بود.

«سخنوری یا خطابه فنی است که به وسیله‌ی آن، گوینده، شنونده را به سخن خود اقناع و بر منظور خویش ترغیب می‌کند» (الحوفی، ۱۹۹۶: ۵) و خطیب با ایراد خطبه و سخنرانی می‌کوشد که شنوندگان و مخاطبان خود را ترغیب و اقناع کند تا رفتار مورد نظر او را انجام دهند. معنای خطابه از دو شرط مهم پیروی می‌کند و آن دو شرط عبارتند از:

۱-۱-۲ - اقناع:

به معنای قانع کردن است. کلام باید با متقاعد سازی باشد تا خطیب رأی و عقیده‌اش را برای شنوندگان آشکار کند و با دلیل و -- برهان به حمایت از آن برخیزد تا آن‌ها سخنش را باور کنند همان‌گونه که خود آن را باور دارد.

۲-۱-۲ - ترغیب:

به معنای برانگیختن تمایل است. کلام باید با تمایل انگیزتن باشد؛ یعنی خطیب روح و روان شنوندگان را به هیجان آورده یا آرام کند و زمام عواطفشان را به دست گیرد تا آن‌گونه که می‌خواهد در آن دخل و تصرف کند.

برخی شرط شفاهی بودن را به آن افزوده‌اند؛ «هی فن مشافهة الجمهور و اقناعه و استمالة» (محمد الحوفی، ۱۹۹۶: ۵)؛ خطبه فن شفاهی سخن گفتن با مردم و اقناع و ترغیب آنان است؛ زیرا معتقدند اگر شفاهی نباشد، کلام، نوشته یا شعر مدون است و بعضی وجود جمعیت را از دیگر شروط می‌دانند و معتقدند اگر کلام در میان انبوه مردمی نباشد که به آن گوش بسپزند، کلام، حدیث یا وصیت است، علاوه بر آن باید سخنرانی در عموم مردم یا در بین جمعی از مردم باشد؛ زیرا سخن گفتن برای عموم مردم است که لهجه خطابی را ایجاد می‌کند، هنگامی که برای یک یا دو نفر سخن گفته شود نیاز به لهجه خطابی نیست و کافی است که کلام به صورت آرام و به شیوه‌ی معمول دیگر سخنان شرح داده شود و کلامی که چنین باشد، خطبه و سخنرانی نیست.

از برخواندن را نیز از دیگر شروط آن می‌دانند؛ «فن المخاطبة الجماهير بطريقة القائية تشتتم على الإقناع و الإستمالة» (عبده شبلی، ۱۹۸۷: ۱۳) فن و هنر سخنرانی در میان توده مردم به شیوه ازبرخوانی که شامل متقاعد کردن مردم و برانگیختن تمایلاتشان باشد. باید به شیوه‌ی از حفظ خواندن باشد و این یعنی بلند شدن صدا و انطباق آن با اختلاف آهنگ آن و گسترش معنای‌ای که خطبه در برمی‌گیرد و تأثیرگذاری با آن، همراه بودن اشارات دست یا غیر دست، از مکمل‌های این شیوه است.

۲-۲ - هدف از سخنرانی

هدف از سخنرانی پذیرش سخن از سوی شنونده و ایجاد تغییر و انگیزه در شنونده است و سخنور کسی است که این فن را به کار می‌برد. سخنوری فن اقناع و ترغیب است به وسیله‌ی سخن و هدف از آن به دست آوردن این دو نتیجه است:

أ. سخن باید با دلایل و براهینی همراه باشد که درستی فکر و اندیشه‌ای که خطیب ما را به آن فرا می‌خواند، ثابت کند. هرگاه خطبه این دلایل را نداشته باشد، تنها یک نظر و رأی تلقی شده و بی‌ارزش است؛ زیرا هدف گوینده را در پی ندارد. خطیب موفق دلایلی را بیان می‌کند، به اندازه‌ی کافی شرح می‌دهد، مترادفات را در آن افزایش می‌دهد، برخی از جملات را تکرار می‌کند و با تأکید به تمرکز معانی خاص و جزئیات و مثال‌ها سعی در ثبت آن اندیشه در ذهن شنوندگان را دارد.

ب. ترغیب در خطبه یعنی به دست گرفتن کنترل عواطف شنوندگان و واکنش آنان به عقیده‌ای که خطبه به آن فرا می‌خواند. شنونده گاهی با یک اندیشه متقاعد می‌شود؛ ولی این بدان معنا نیست که آن را انجام می‌دهد پس برای محقق شدن این اندیشه نمی‌کوشد. این عنصر از مهم‌ترین عناصر خطبه است؛ زیرا آن است که هدف خواسته شده را برآورده می‌سازد.

۳-۲- اجزای خطابه

شیوه‌ی بیان خطابه به‌سان سایر اسلوب‌های بیانی دارای قسمت‌های مختلفی است، همان‌طور که ما معتقدیم حال باید با مقتضا مطابقت کند، بدنه‌ی خطابه یا اجزای خطابه، در میان خطابه می‌تواند دارای قسمت‌های مختلفی باشد به عبارت دیگر می‌توان با مطالعه‌ی موارد مختلف در ساختمان خطابه از همه‌ی مزایای این فن برای اقناع مخاطبین یا شنوندگان استفاده کرد. خطابه دارای دو جزء اصلی است: عمود و اعوان و اجزای دیگر خطابه عبارتند از:

۱. استدرجات برحسب گوینده
۲. استدرجات بر حسب قول
۳. استدرجات بر حسب مستمع
۴. شهادت قول
۵. شهادت حال

ا. عمود

«عمود حجتی است که بر حسب ظن بتواند به تنهایی مطلوب را به مخاطب بفهماند و او را قانع سازد. به عبارت دیگر حجتی که به تنهایی بتواند در مخاطب ایجاد ظن غالب نماید. نسبت خطابه به عمود همچون نسبت خیمه به عمود است» (ضیایی، ۱۳۷۳: ۱۲).

ب. اعوان

احوال و اقوال خارج از عمود را اعوان می‌نامند که به تأثیر حجت‌های اقناعی کمک می‌کنند. هر یک از دو جزء عمود و اعوان در شکل‌گیری خطابه نقش عمده دارند؛ زیرا عمود به تنهایی نمی‌تواند غرض از خطابه را برآورده سازد.

۳-۲-۱- استدرجات برحسب گوینده

خطیب قبل از شروع به ایراد خطابه زمینه را طوری فراهم می‌آورد که سخنانش نزد شنوندگان مقبول افتد. این امر به دو طریق اتفاق می‌افتد:

ا- خطیب باید قبل از شروع خطابه، دورنمایی از شخصیت خود را برای شنوندگان به تصویر کشیده و فضیلت خود را ثابت کند؛ اگر موضوع سخنش رقیب یا دشمنی داشته باشد، در آغاز سخن، نقص یا نقایص احتمالی را بیان کند. اگر خطیب در آغاز سخنانش از این شیوه بهره‌گیری تا حد زیادی در اقناع مخاطب موفق می‌شود و اگر مردم به فضیلت خطیب اذعان کنند دیگر نیازی به آوردن ضمیر و تمثیل و غیره نیست. بعد از مقدمه، حتی خبر ساده و دور از استدلال و مثال در شنوندگان تأثیر بسزایی دارد؛ اگر خطیب علاوه بر این فن، از ضمائر و تمثیلات نیز استفاده کند، سخنانش بیش از حد معمول در شنوندگان مؤثر واقع می‌شود و همچنین اگر خطیب بدون ایراد سخنی نزد مردم به فضیلت مشهور باشد، همین تأثیر را به دنبال دارد.

ب- خطیب، ظاهر خود را باید به گونه‌ای بیاراید که به قدر و منزلتش نزد شنوندگان بیفزاید. «مردم معمولاً پیش از اینکه خطیب شروع به صحبت کند، شخصیت او را از روی لباس و ظاهرش حدس می‌زنند» (ضیایی، ۱۳۷۳: ۳).

۳-۲-۲- استدرجات برحسب قول

خطیب باید به گونه‌ای صدای خود را تغییر دهد که سخنانش بیشتر در دل شنوندگان تأثیر بگذارد؛ مثلاً هنگام خبر دادن مؤده‌ای با صدای پرآب و تاب که هر شنونده‌ای را به وجد می‌آورد، سخن خود را ادا کند و هنگام خبر دادن مرگ کسی با صدای حزین و غمگین سخن خود را ادا کند (ضیایی، ۱۳۷۳: ۳۳-۳۲).

۲-۳-۳- استدرجات برحسب شنونده

این بخش نیز چون به اقناع شنوندگان کمک می‌کند، جزء اعوان شناخته می‌شود. خطیب برای تاثیر در شنوندگان گاهی ناچار به جلب عواطف آنان می‌شود تا واکنشی متناسب با هدف خود در آنان به وجود آورد تا بدین وسیله شنونده‌ی منفعل، سخنان خطیب را بهتر به گوش جان بسپارد؛ مثلاً برای گفتن خبر غم‌انگیز، زمینه را برای پذیرش آن در شنونده به وجود آورد. گاهی نیز خطیب برای فراهم آوردن زمینه پذیرش سخنانش در شنونده، اخلاق فاضله را به آنان گوشزد می‌کند؛ مثلاً برای فرستادن سربازان به جنگ، روحیه‌ی شجاعت و برای جمع‌آوری کمک‌های مالی از مردم، روحیه‌ی سخاوت آنان را تحریک می‌کند. ایجاد واکنش و انفعال متناسب با غرض خطیب در شنونده از اغراض خطابه است.

خطیب باید تمام تلاش خود را برای جلب عواطف شنوندگان به کار گیرد و سخنی که سبب تحقیر شنوندگان می‌شود، نگوید؛ زیرا آنان در این شرایط در مقابل خطیب و سخنان او جبهه می‌گیرند؛ اگر چه سخنان او کاملاً حق باشد. گاهی مذمت شنوندگان در پذیرش سخن خطیب مؤثر است؛ زمانی که آنان به فضیلت و خیرخواهی خطیب اذعان دارند و مذمت او را خیر خواهی می‌دانند نه تحقیر.

۲-۳-۴- شهادت قول

این بخش از اعوان، شنوندگان را قانع می‌کند. گاهی شهادت قول به صورت استناد به سنت‌های قدیمی است؛ یعنی خطیب برای تقویت سخن خود و تضعیف دشمن، به سنت‌های قدیم استناد می‌کند؛ زیرا عموم مردم برای سنت‌های قدیمی ارزش قائلند و اگر سخنی به آن‌ها استناد شده باشد، آن را قبول می‌کنند. گاهی نیز شهادت قول به صورت استشهداد به سخن کسانی است که مردم به آن‌ها اطمینان دارند. اگر خطیب از سخن چنین افرادی مثل پیامبران، امامان و حکیمان در خطابه استفاده کند، به تاثیر سخن خود در شنوندگان و تضعیف سخن دشمن کمک کرده است. آن چه که سبب اقناع شنوندگان می‌شود، سنت‌های قدیمی است، در حالی که در استدرجات بر حسب گوینده کیفیت صدای خطیب و شخصیت او یا ایجاد انفعال اوست که زمینه را برای پذیرش سخنان وی فراهم می‌آورد.

۲-۳-۵- شهادت حال

این بخش از اعوان به تنهایی سبب اقناع نمی‌شود، بلکه فقط زمینه را برای پذیرش سخن خطیب آماده می‌سازد که خود بر دو قسم است:

۱. فضیلت یا شکل طبیعی خطیب

خطیب از چنان شهرتی در راستگویی و امانت و معرفت نزد مردم برخوردار است که شنوندگان به محض شنیدن سخنان، او را تصدیق می‌کنند و خود را آماده پذیرش سخنانش خواهند کرد. هر چه شهرت او در این امور بیشتر باشد، تأثیر سخنانش در شنوندگان بیشتر می‌گردد و هر چه خطیب از سابقه‌ی بدی برخوردار باشد، شنوندگان بیشتر به سخنانش شک می‌کنند؛ اگر حق را هم بگوید، آن را ناحق تصور می‌کنند. گاه حرکات و چهره‌ی خطیب برای شنوندگان پیامی دارد؛ مثلاً وقتی با چهره‌ای پریشان و چشمانی حیرت‌زده و دست‌هایی لرزان به کرسی خطابه می‌نشیند، مردم می‌فهمند که خبر ناگواری دارد و وقتی با شکلی آرام و لب‌هایی خندان او را ببینند، گویی که خبر خوشی آورده است؛ اما اگر خطیب برخلاف تصور مردم در چنین حالتی خبر ناگواری را به مردم دهد، سخنان او کمترین تأثیر را خواهد داشت، بنابراین سخنان خطیب باید با چهره و شکل ظاهر او سازگار باشد و در غیر این صورت تأثیر عکس می‌گذارد.

ب. تعدی و یمین

به مبارزه طلبیدن دشمن از طرف خطیب این فکر را در شنوندگان ایجاد می‌کند که اگر خطیب به صحت گفتارش اطمینان نداشت، دشمن را به مبارزه نمی‌طلبید؛ بنابراین به مبارزه طلبیدن (تعدی) رقیب و یا قسم خوردن به صدق گفتار، زمینه را برای پذیرش هر چه بیشتر از طرف مردم آماده می‌کند.

فرق این بخش با استدراجات به حسب گوینده در این است که خطیب گاه خود را به شکل و ظاهر قابل قبولی نزد مردم درمی‌آورد و گاه شکل و چهره‌ی طبیعی او به گونه‌ای می‌شود که مورد پسند مردم قرار می‌گیرد و یا چهره‌ی خشمگین به خود می‌گیرد تا اندازش مؤثرتر واقع گردد. گاه ممکن است چهره‌ی طبیعی خطیب خشمگین باشد و به ناچار مردم از او انتظار انداز داشته باشند؛ بنابراین فرق در اختیاری و عدم اختیاری بودن اعمال خطیب است. در شهادت حال تمامی حرکات و ظواهر خطیب طبیعی است، درحالی که در استدراجات به حسب گوینده، خطیب خود را متناسب با هدف می‌آراید و یا نشان می‌دهد.

۲-۴- اقسام خطابه

غالباً هدف از ایراد خطابه اثبات فضیلت یا ردیلت، اثبات نفع یا ضرر چیزی است و این امر باید به نفع یا ضرر مخاطبان باشد؛ زیرا خطابه معمولاً بدون ارتباط با مخاطبان ایراد نمی‌شود. این امر سه وجه دارد:

- الف- در حال وجود داشته باشد که در این حالت به خطابه «منافره» گفته می‌شود.
 - ب- در حال وجود نداشته باشد؛ اما در گذشته وجود داشته باشد؛ که در این حالت به خطابه «مشاجر» گفته می‌شود.
 - ج- در حال وجود نداشته باشد؛ اما در آینده به وجود آید؛ که در این حالت به خطابه «مشاوره» گفته می‌شود.
- بنابراین خطابه به اعتبار هدف خطیب و با توجه به زمان به سه نوع منافره، مشاجر و مشاوره تقسیم می‌گردد.

۲-۴-۱- منافره

منافره در لغت به معنای محاکمه است؛ یعنی این که دو طرف سخن هر یک خواص و امتیازات خود را برمی‌شمردند و سعی می‌کنند خود را بر دیگری ترجیح دهند؛ بنابراین همچون مشاجر، بحث از شکایت و دفاع از حق ضایع شده نیست، بلکه آن است که یک طرف فضایل اصل و نسب طرف مقابل را زیر سؤال برده و در عوض از فداکاری، اصالت نژادی، حسب و نسب خویش و هر چیزی که سبب رجحان و برتری یک انسان بر دیگری است سخن می‌گوید؛ بنابراین معنای لغوی منافره، مدح یا ذم حسب و نسب شخصی است و در اصطلاح به اثبات فضیلت و نفع یا اثبات ضد آن در امری موجود گفته می‌شود.

۲-۴-۲- مشاعر

مشاعر در امری است که نفع یا ضررش در گذشته بوده است. حال اگر در گذشته مفید بوده و نفعش تاکنون باقی باشد و مخاطب نیز آن را پذیرفته باشد، در این صورت این نوع مشاجر «شکر» نامیده می‌شود و اگر ضرر داشته و مخاطب آن را نپذیرد و ضررش به گوینده - تا زمان حال - ادامه داشته است، به مقرر «شاک» و به تقریر «شکایت» و به کسی که در مقام دفاع از ایجاد ضرر برمی‌آید یا نایب او «معتذر» و بر عمل دفاع «عذر» یا «اعتذار» و به سخنان مشاجرهای «مشاجریات» و «خصامیات» گفته می‌شود.

۲-۴-۳- مشاوره

مشاوره در امری است که نفع یا ضررش در آینده حاصل شود. در این بخش، هدف خطیب تشویق مخاطبان با انجام عملی سودمند و بازداشتن آن‌ها از عملی بیهوده و بی نفع است؛ البته این در صورتی است که انسان در نفع و ضرر آن کار اراده و اختیار داشته باشد.

۲-۵- مراحل سخنوری

أ. چه بگوید.

این بخش، مرحله‌ی خلق و ایجاد معانی مورد نظر است، تا معانی شکل نگیرد، خطیب نمی‌تواند لفظی به زبان آورد.